

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΑΚΡΙΤΙΔΗΣ

**Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ
ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ**

ΑΠΟ ΤΟΝ 9^ο ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1453

**Διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής
Σχολής του Α.Π.Θ.**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2003

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αφορμή και αφετηρία για την παρούσα μελέτη αποτέλεσε η προηγούμενη εμπειρία από την έρευνα που πραγματοποίησα κατά την εκπόνηση της Διπλωματικής μου Εργασίας με τίτλο: *“Η Χωρογραφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από το 451 μ.Χ. με τον 28ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου ως το τέλος του 8ου αι. μ.Χ.”*, που κατατέθηκε στο Τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ., το έτος 1998.

Η παρούσα εργασία αποτελεί καρπό των σπουδών μου στο γνωστικό αντικείμενο του Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου, απ’ όπου άντλησα το υλικό για την διαπραγμάτευση του θέματός μου.

Την αρχική ενθάρρυνση για την επιλογή του θέματος της διδακτορικής μου διατριβής *“Η Εκκλησιαστική Γεωγραφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τον 9ο αι. μ.Χ. μέχρι το 1453”*, καθώς και την υλοποίηση αυτής της ιδέας τη χρωστώ στον σύμβουλο καθηγητή μου στο Τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ. κ. Πρόδρομο Ακανθόπουλο. Για τη διαρκή και έμπρακτη συμπαράστασή του, του είμαι βαθύτατα ευγνώμων.

Η ενασχόλησή μου με την επιστήμη του Κανονικού και Εκκλησιαστικού δικαίου, ενίσχυσε το ενδιαφέρον μου για την Ιστορία και ειδικότερα τις βυζαντινές σπουδές και με παρακίνησε να εμβαθύνω περισσότερο στην ιστορική περίοδο που ονομάστηκε Βυζάντιο. Μέσα από την ιστορική έρευνα αναδεικνύεται ο οικουμενικός χαρακτήρας του χριστιανισμού, σε σχέση με τη πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μια σχέση αμφίδρομη αφού η διάδοση της χριστιανικής θρησκείας διευκολύνθηκε από την ύπαρξη της αυτοκρατορίας και τους διοικητικούς της θεσμούς.

Στην παρούσα μελέτη, εκτός από το υλικό που είχα συλλέξει, συμπεριέλαβα και αρκετά στοιχεία, που δεν είχα αξιοποιήσει προηγουμένως, κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Η αξιόλογη νεότερη βιβλιογραφία μου έδωσε τη δυνατότητα να διαπραγματευτώ το θέμα με περισσότερη πληρότητα.

Στην προσπάθειά μου αυτή, θερμές ευχαριστίες επίσης οφείλω στους καθηγητές του Τμήματος Θεολογίας, κ. Β.Ψευτογκά και Σεβασμιώτατο μητροπολίτη Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου κ. Ανδρέα Νανάκη, για τις πολύτιμες συμβουλές τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
.....	
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	2
.....	
0 ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	8
.....	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
.....	
ΜΕΡΟΣ	14
Α΄.....	
Το Ιστορικό Πλαίσιο της Ίδρυσης και της διοικητικής εξέλιξης του Οικουμενικού Πατριαρχείου.....	14
1 Το Οργανωτικό σχήμα της Εκκλησίας και ο καθορισμός της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου (451 μ.Χ.).....	2 14
3 Ιεραποστολική δράση και «Βαρβαρικές Εκκλησίες».....	4 22
Η εξέλιξη της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου από το 451 μ.Χ. ως το τέλος του 8 ^{ου} μ.Χ. αι.....	26
ΜΕΡΟΣ	36
Β΄.....	
Ι. Το Γεωγραφικό και Δημογραφικό Πλαίσιο.....	36

I. Οι Ιστορικές Πηγές.....	44
ΜΕΡΟΣ Γ'	49
...	
I. Ανόρθωση και Ακμή του Βυζαντινού Κράτους, 9 ^{ος} αι.– 11 ^{ος} αι. (1081).....	49
I. Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από τις αρχές του 9 ^{ου} αι. ως το τέλος του 11 ^{ου} αι. μ.Χ.....	55
5 Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως κατά τον 9 ^ο αιώνα.....	61
0 Ιεραποστολή στη Μοραβία.....	73
1 Εκχριστιανισμός των Βουλγάρων και οργάνωση της Βουλγαρικής Εκκλησίας.....	80
2 Ο Εκχριστιανισμός των Σέρβων και η εκκλησιαστική τους οργάνωση.....	85
3 Ο Εκχριστιανισμός των Κροατών και η σχέση τους με το Πατριαρχείο Κων/πόλεως.....	89
4 Εμφάνιση των Ρως στο ιστορικό προσκήνιο του Βυζαντίου. Οι πρώτες μαρτυρίες για τον εκχριστιανισμό τους.....	91
6 Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από τις αρχές του 10ου αι. ως το πρώτο τέταρτο του 11 ^{ου} αι.....	97
0 Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως	

	σε Αβασγία και Αλανία.....	119
1	Η επέκταση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στην Αν. Ευρώπη με τον εκχριστιανισμό του κράτους του Κιέβου.	122
2	Το καθεστώς της Βουλγαρικής Εκκλησίας από τη σύνοδο της Κων/πολης (869-870) ως το θάνατο του Βασιλείου Β΄ (+1025).....	130
3	Η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κεντρική Ευρώπη με τον εκχριστιανισμό των Ούγγρων.....	147
7	Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από το θάνατο του Βασιλείου Β΄ (+1025) ως την άνοδο των Κομνηνών (1081).....	152
8	ΜΕΡΟΣ Δ΄.....	160
	I. Το Βυζαντινό κράτος από την άνοδο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081) ως την πτώση της Κων/πολης στους Σταυροφόρους (1204).....	160
	I. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο από το 1081 ως την πτώση της Κων/πολης στους Σταυροφόρους το 1204.....	163
9	Οι νέες εκκλησιαστικές έδρες και η γεωγραφική κατανομή τους.....	166
10	Μεταθέσεις ιεραρχών του Πατριαρχείου Κων/πόλεως ως αποτέλεσμα των εχθρικών εισβολών.....	172

11 Αποτελέσματα της τουρκικής κατάκτησης της Μ. Ασίας στη διοίκηση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως κατά το 12 ^ο αιώνα.....	178
12 Οι επιπτώσεις στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την ίδρυση του Β΄ Βουλγαρικού κράτους.....	192
ΜΕΡΟΣ Ε΄.....	194
Ι. Η Άλωση της Κων/πολης από τους Σταυροφόρους (1204) και η δημιουργία νέων πολιτικών σχημάτων στο γεωγραφικό χώρο του Βυζαντίου.....	194
13 Η Λατινική κατάκτηση των Βυζαντινών εδαφών.....	197
14 Η Ελληνική αντίσταση και η δημιουργία νέων πολιτικών σχημάτων.....	199
Η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την πτώση της Κων/πολης (1204) ως την ανάκτησή της από τους Βυζαντινούς (1261).....	203
15 Οι επιπτώσεις στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από την οργάνωση της Λατινικής Εκκλησίας στα κατακτημένα βυζαντινά εδάφη.....	204
16 Οι επιπτώσεις στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την αντιπαράθεση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με τους Κομνηνούς της Τραπεζούντας και του Αγγέλου της Ηπείρου.....	224

17 Η διεκδίκηση αυτοκεφαλίας των Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας. Οι επιπτώσεις στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.....	236
18 Οι σχέσεις του κράτους της Νίκαιας με τους Σελτζούκους του Ικονίου και οι επιπτώσεις στη διοίκηση των επαρχιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Μ. Ασία...	246
19 Η διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Αν. Ευρώπη (1204-1261).....	256
20 ΜΕΡΟΣ ΣΤ΄.....	260
Ι. Πολιτική παρακμή και γεωγραφική συρρίκνωση των εδαφών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ως την τελική πτώση στους Οθωμανούς Τούρκους (1261-1453).....	260
Η εκκλησιαστική γεωγραφία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453).....	275
21 Η κατάσταση των εκκλησιαστικών επαρχιών στη Μ. Ασία από το 1261 ως το 1453.....	276
22 Οι ευρωπαϊκές επαρχίες του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από το 1261 ως το 1453.....	294
0 Κριμαία.....	298
1 Βόρεια Βουλγαρία.....	303

2	Ανατολική Ευρώπη.....	305
3	Θράκη.....	310
4	Μακεδονία - Ήπειρος - Θεσσαλία.....	321
5	Οι Φραγκοκρατούμενες περιοχές του νότιου Ελλαδικού χώρου, της Πελοποννήσου και των νησιών του Αιγαίου Πελάγους.....	338
6	Οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες της Ουγγρο- βλαχίας και της Μολδοβλαχίας.....	354
7	Η επανένταξη των Βουλγαρικών εδαφών στην άμεση δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.....	361
8	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	363
	...	
9	ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	371
	
10	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	622
	
	11 Α΄ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ.....	622
	12 Β΄ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ.....	646

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος οικουμενικότητα διαθέτει αμφίσημη δυναμικότητα που προκαλεί το σύγχρονο μελετητή του Βυζαντίου για επιστημονική μελέτη και προβληματισμό. Προβάλλει άλλωστε επιτακτική η ανάγκη να εκτιμηθεί η ακτινοβολία του Βυζαντίου, για τον πολιτικά κυρίαρχο και πολιτιστικά υπέρτερο ρόλο του στην κοινωνία των μεσαιωνικών λαών και κρατών.

Οι αντιλήψεις και οι αξιώσεις του Βυζαντίου για πραγματική οικουμενική άσκηση εξουσίας ή μόνο ρητορική απαίτηση για απλώς ψιλή κυριαρχία, διαμόρφωσαν ένα ιδιότυπο διεθνές δίκαιο, που διείπτε τις σχέσεις των λαών και των κρατών του μεσαίωνα, σκιαγραφώντας την περιοχή ενεργοποίησης του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, με την εφαρμογή της διοικητικής του δομής στα νέα κράτη που οργανώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή, τα οποία απάρτισαν ό,τι ο D.Obolensky ονόμασε “Βυζαντινή Κοινοπολιτεία”.

Ο χώρος στον οποίο το Πατριαρχείο Κων/πόλεως ασκούσε διοικητική δικαιοδοσία ήταν χώρος των γεωγραφικών αντιθέσεων, όπου τα κύρια χαρακτηριστικά της Βαλκανικής, της Μ. Ασίας, της Μεσογείου, του Καυκάσου και της Ρωσικής στέπας, επηρέασαν τις ιστορικο-πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις της υπό μελέτης χρονικής περιόδου.

Η γεωγραφική θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην οικουμενική πρωτεύουσα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, την Κων/πολη και η στενή σχέση του με το κέντρο εξουσίας του κράτους, ήταν αποφασιστικοί παράγοντες, όχι μόνο για την εξέλιξη της δικαιοδοσίας του αλλά και για τη διαμόρφωση ενός γεωγραφικού πλαισίου άσκησης οικουμενικής πολιτιστικής επιρροής, με ταυτόχρονη εφαρμογή βασικών διοικητικών θεσμών, όπως της συνοδικότητας, της ιεραποστολής και της αυτοκεφαλίας.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον, λοιπόν, η ιστορική μελέτη της γεωγραφικής ενότητας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τόσο ως προς τη σχέση του με το Βυζαντινό κράτος και σε συνάρτηση με τις ιστορικές τύχες του, όσο και ως αυτόνομο διοικητικό μηχανισμό που επέδρασε σε όμορους ή μη λαούς σε θρησκευτικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Από πολύ καιρό το Πατριαρχείο Κων/πόλεως έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των μελετητών και αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Διαπρεπείς μελετητές όπως οι J.M.Hussey, G.Every, F.Dvornik, J.Darrouzes, E.Gerland, H.Gelzer, C.Asdracha, S.Vryonis, Β.Φειδάς, Γ.Ι.Κονιδάρης, Β.Κ.Στεφανίδης, Α.Αβραμέα,

Μ.Ανάστος, Τηλ. Λουγγής κ.ά. αφιέρωσαν αξιόλογες εργασίες για την Ιστορία και τη Γεωγραφία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Σε ορισμένες από τις μελέτες αυτές ερευνάται η ιστορική του εξέλιξη, σε άλλες ο χώρος και η εξέλιξη της εκκλησιαστικής του διοίκησης σε επί μέρους περιοχές και σε συγκεκριμένες περιόδους, ενώ υπάρχουν και πολύ σημαντικές εργασίες που αφορούν την έκδοση κειμένων εκκλησιαστικής γεωγραφίας (Notitiae Episcoporum). Σε καμία όμως δεν ερευνάται ο χώρος στο σύνολό του, ούτε υπάρχει ένα έργο συνθετικό περί αυτού.

Βασικό στόχο της παρούσας διατριβής αποτελεί η έρευνα των κυριότερων όψεων της εκκλησιαστικής γεωγραφίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δηλαδή η εξέταση με ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια του γεωγραφικού χώρου που καταλάμβανε κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, καθώς και οι σχέσεις της κοινωνικής, διοικητικής και οικονομικής διάρθρωσης. Ο γεωγραφικός αυτός χώρος επεκτείνεται ή περιορίζεται ανάλογα με τις ιστορικές πραγματικότητες των επί μέρους περιόδων και η έκτασή του καθορίζεται με βάση τις μαρτυρίες των πηγών.

Η μέθοδος που θα χρησιμοποιηθεί για τον καθορισμό των γεωγραφικών ορίων της διοικητικής δικαιοδοσίας και την περιγραφή της γεωγραφικής ενότητας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως είναι η ιστορικο-φιλολογική έρευνα των γραπτών πηγών και η συγκριτική τους μελέτη. Η προσέγγιση του υλικού είναι παράλληλα χρονολογική και θεματική. Γι' αυτό η δομή των κεφαλαίων είναι εξελικτική, σχεδιασμένη στη βάση χρονολογικών διαιρέσεων.

Η μελέτη της εκκλησιαστικής γεωγραφίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως προϋποθέτει την παρακολούθηση των ιστορικών εξελίξεων της εποχής. Τα χρονικά πλαίσια της εργασίας καθορίστηκαν από το προς διαπραγμάτευση ιστορικό υλικό και καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε οι χρονολογικές διαιρέσεις, που χρησιμοποιούμε ως σταθμούς, να συμπορεύονται με τη γεωγραφική μέθοδο. Η οργάνωση και η διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η μελέτη των οποίων συμβάλλει στην εξέταση της ιστορικής φυσιογνωμίας του γεωγραφικού χώρου που καταλαμβάνει, συνδέεται στενά με τη διοικητική οργάνωση του Βυζαντινού κράτους. Ως αφετηρία της εργασίας ορίστηκε ο 9ος αιώνας μ.Χ., χρονολογία κατά την οποία οι ιστορικο-πολιτικές πραγματικότητες ολοκλήρωσαν το θεσμικό μετασχηματισμό της διοικητικής οργάνωσης του Βυζαντινού κράτους. Στα τέλη αυτού του αιώνα έχουν συντελεστεί αλληπάλληλες μεταβολές που είχαν αποτέλεσμα μεγάλης σημασίας επιπτώσεις στην οικονομία, στην κοινωνία και στη σκέψη των ανθρώπων. Στα εδάφη της παλιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας υπάρχουν πολλά κράτη, που σχηματίστηκαν σχετικά πρόσφατα, αλλά κανένα από αυτά δεν χαρακτηρίζεται από συνέχεια στην ρωμαϊκή καταγωγή ή στην ρωμαϊκή παράδοση,

με εξαίρεση την αυτοκρατορία της Κων/πόλης, που στις αρχές του 9ου αιώνα διαθέτει εδαφικές κτήσεις στη Μ. Ασία, στη Ν. Ιταλία, στα Βαλκάνια, στην Κριμαία και στον Καύκασο και ονομάζει ακόμα τον εαυτό της “*Ρωμαίων Πολιτεία*”. Οι αλλαγές αυτές επηρέασαν τη γεωγραφική φυσιογνωμία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, τα όρια του οποίου ταυτίστηκαν πλέον με τα σύνορα του Βυζαντινού κράτους. Ως τέλος της εργασίας καθορίζεται το έτος 1453, χρονολογία κατά την οποία καταλύθηκε η Βυζαντινή αυτοκρατορία και έκλεισε ένας κύκλος θεσμικών και διοικητικών αλλαγών και προσαρμογών της εκκλησιαστικής διοίκησης στα εδάφη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που κατακτήθηκαν από τους Λατίνους και τους Οθωμανούς.

Ως βασικές πηγές για την εξέταση του γεωγραφικού χώρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου χρησιμοποιήθηκαν τα γεωγραφικά εγχειρίδια εκκλησιαστικής διοίκησης, γνωστά με τον όρο *Notitiae Episcopatum*, σε συνδυασμό με τα έργα βυζαντινών χρονογράφων, κείμενα βυζαντινής νομοθεσίας, ι. κανόνες των συνόδων, έργα αγιογραφικού περιεχομένου, εγχειρίδια δημόσιας διοίκησης, καθώς και διπλωματικά και εκκλησιαστικά έγγραφα της εποχής. Συμπληρωματικό βοήθημα αποτέλεσε και η χρήση σφραγιδογλυφικού, επιγραφικού και νομισματικού αρχαιολογικού υλικού, το οποίο αντλήθηκε από επιστημονικά δημοσιεύματα.

Η μελέτη της ιστορικής φυσιογνωμίας του γεωγραφικού χώρου ενεργοποίησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου θέτει προς έρευνα τα παρακάτω προβλήματα:

Τον καθορισμό της γεωγραφικής έκτασης του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και την παράλληλη μελέτη των μεταλλαγών στη δομή της επαρχιακής εκκλησιαστικής του οργάνωσης.

Την εξέλιξη της διοικητικής του διακαιοδοσίας σε επί μέρους περιοχές του και σε χρονικές περιόδους δυσμενείς για την ιστορική του συνέχεια.

Την διερεύνηση των ιστορικο-πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων, καθώς και των νέων μορφών διοικητικής οργάνωσης που επέβαλαν εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες στο βυζαντινό κράτος και οι οποίες επηρέασαν τη γεωγραφική φυσιογνωμία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Τη μελέτη του εκχριστιανισμού των λαών που εμφανίζονται στην περιφέρεια των συνόρων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, σε σχέση με την ένταξή τους στη σφαίρα της διοικητικής δικαιοδοσίας και πολιτιστικής επιρροής του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.

Τις επιπτώσεις στη γεωγραφία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από την κατάτμηση του ενιαίου γεωγραφικού χώρου του Βυζαντινού κράτους και τον κατακερματισμό των παλαιότερων διοικητικών περιφερειών, απόρροια των δυσμενών

πολιτικών, κοινωνικο-οικονομικών και δημογραφικών δεδομένων που δημιούργησαν οι εχθροί του κράτους, Βούλγαροι, Σταυροφόροι και Τούρκοι.

Την αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις μεταβολές αυτές, καθώς και ποιά μέτρα έλαβε για τη διατήρηση της θρησκευτικής φυσιογνωμίας των κατοίκων των εδαφών της δικαιοδοσίας του.

Με λίγα λόγια, στο διάστημα από τον 9ο αι. μέχρι τα μέσα του 15ου αι., στον υπο εξέταση γεωγραφικό χώρο συνέβησαν σημαντικές ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές, τις οποίες θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε και να εξηγήσουμε παρακάτω.

Για την παρακολούθηση της εξέλιξης του γεωγραφικού χώρου στον οποίο εκτεινόταν η διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κρίναμε σκόπιμη την παράθεση πινάκων και χαρτών.